

QARAQALPAQ TILINDEGI WAQÍTQA BAYLANÍSLÍ ADAM ATLARÍNÍN SEMANTIKASI

Erjanova Dिल्фуза Qadirbaevna – doktorant

dilfuza.erjanova@gmail.com

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

СЕМАНТИКА ЛИЧНЫХ ИМЕН, СВЯЗАННЫХ СО ВРЕМЕНЕМ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Ержанова Дिल्фуза Кадирбаевна – докторант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

SEMANTICS OF PERSONAL NAMES ASSOCIATED WITH TIME IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Erzhanova Dिल्фуза Kadirbaevna – doctoral student

Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so‘zlar: kishi ismlari, onomastika, antroponimika, qoraqalpoq tili, semantika.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq tilidagi zamon bilan bog‘liq kishi ismlari va ularning qo‘llanish xususiyatlari tadqiq etilgan. Antroponimlarning shakllanishida bolaning tug‘ilgan kuni, vaqti va mavsumi, diniy, tarixiy-ijtimoiy shart-sharoitlar, tabiat hodisalari va raqamlarning o‘rni tahlil qilinadi. Hafta kunlari, fasl nomlari, "Juma," "Sapar," "Tang" so‘zlari hamda sonlar asosida yasalgan ismlar semantikasi aniq misollar asosida ochib berilgan. Tadqiqot qoraqalpoqlarning milliy antroponimik an‘analari xalq tarixi, madaniyati, urf-odatlar va ijtimoiy hayoti bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Ключевые слова: личные имена, ономастика, антропонимика, каракалпакский язык, семантика.

Резюме. В статье исследуются личные имена каракалпакского языка, связанные со временем, и особенности их употребления. Анализируется роль дня, времени и сезона рождения ребенка, религиозных, историко-социальных условий, природных явлений и чисел в формировании антропонимов. На конкретных примерах раскрывается семантика имен, образованных на основе названий дней недели, сезонов, слов «Жума», «Сапар», «Тан», а также числительных. Исследование показывает тесную связь национальных антропонимических традиций каракалпакцев с историей, культурой, обычаями и общественной жизнью народа.

Key words: names, onomastics, antroponymics, Karakalpak language, semantics.

Summary. The article examines personal names in the Karakalpak language associated with time and their usage patterns. It analyzes the role of the child’s birth day, season, and time, as well as religious, historical, social, natural, and numerical factors in the formation of anthroponyms. Particular attention is given to names derived from weekdays, seasons, and the words “Juma,” “Sapar,” and “Tang.” The study demonstrates the close relationship between Karakalpak naming traditions, national culture, history, customs, and social life.

Kirisiw. Hár bir xalıqtıń milliy antroponimiyalıq fondı sol xalıqtıń tariyxına, tiline, salt-dástúrine, úrp-ádetine, diniy túsınıklarına hám dúnya tanıwına baylanıslı qalıpleseı. Adam atları adamdı ajratıp kórsetiwshi ataw birliǵı bolıwı menen birge, xalıqtıń tariyxı yadın, milliy qádiriyaqların, arız-ármaların hám mádeniy tájiriyesin sáwlelendiredi. Balaǵa at qoyıwda onıń tuwılǵan waqtı, kúni, máwsimi, diniy bayramlar, tábiyiy qubılıslar, ata-anaların kózqarasları hám shańaraqlıq tilek-maqsetleri áhmiyetli orın tutadı. Qaraqalpaq antroponimiyasında waqt penen baylanıslı adam atları ayrıqsha semantikalıq hám milliy-mádeniy mazmunǵa iye. Olar balanıń qay kúni, qay máwsimde yamasa qanday jaǵdayda tuwılǵanın kórsetip, sol dáwirge tán xalıqlıq túsınıklardı sáwlelendiredi.

Izertlewdiń maqseti – qaraqalpaq tilindegi waqt penen baylanıslı adam atların anıqlaw, olardıń semantikalıq ózgesheliklerin hám jasalıw tiykarların ashıw. Izertlewdiń wazıypaları – adam atların waqt faktorına qaray toplastırıw, olardıń qoyılıw sebeplerin anıqlaw, milliy-mádeniy mazmunın tallaw hám dástúriy adam atların búngi qollanıw jaǵdayın anıqlaw. Izertlewde sıpatlaw hám semantikalıq analiz usılları paydalanıldı.

Ádebiyatlarǵa sholıw. Dúnya xalıqları til biliminde antroponimlerdiń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri, olardıń menshikli at sıpatında atalıw tábiyatı, lingvomádeniy, nominaciyalıq tiykarları, lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq usıllardı úyreniw boyınsha bir qansha ilimiy jumıslar islengen. Bul boyınsha T.J.Januzakov [5], A.V.Superanskaya [11], N.A.Baskakov [2], V.A.Nikonov

[7], A.G.Gafurov [4], G.R.Alievlardıń [1] maqala hám dissertaciyaları itibarǵa ılayıq.

Bunnan keyin derlik barlıq túrkiy tillerde úyrenile basladı. Olardan bashqurt tilinde A.Shayxulov [12], ázerbayjan tilinde Z.Sadixov [8], qırǵız tilinde Sh.Japarov [6], tatar tilinde G.F.Sattarov [10], ózbek tilinde E.Begmatov [3], qaraqalpaq tilinde O.T.Sayimbetovlardıń [9] miynetlerin atap ótiw orınlı. Bul miynetlerde antroponimlerdiń payda bolıwı, olardıń rawajlanıw sisteması hám atlardıń ózgeriske ushıraw sebepleri ilimiy tiykarda úyrenilgen.

Nátiyjeler hám talqılav. Sońǵı waqıtları ata-analar tárepinen balaǵa at qoyıwda kóbirek zamanagóy atlardı tańlaw úrdiske aylanbaqta. Házirgi waqıtta ismlerdiń zamanagóylesiwi dástúrge aylanıp, milliy mazmunǵa iye bolǵan ismler azayıp barmaqta. Bul nárese adam atlarınń mádeniyat penen jámiyetdiń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı ekenligin anılatadı.

Balaǵa at qoyıw hár bir xalıqtıń milliy úrp-ádetleri hám dástúrleri, mádeniy turmısı hám uzaq tariyxı menen baylanıslı. Hár bir shańaraqta tuwılǵan balanıń tuwılıw waqtı, dáwiri, jaǵdayı yamasa ata-anasınıń diniy qarasları, oǵan at qoyıw procesinde inabatqa alınadı.

Qız balaǵa at qoyıw qıyın bolmaǵan, onı ákesheşesiniń ózi de qoya bergen. Qaraqalpaqlardıń qızlarǵa qoyatuǵın isimler er balalarǵa qoyatuǵın isimlerge qaraǵanda bir qansha názik, sulıw, aytıwǵa jeńil, sıpayı boladı. Xalıq túsiniǵı boyınsha, qız-balaǵa til-kóz onsha kóp tiye bermeytuǵın bolǵan, sonlıqtan olarǵa eń jaqsı

isimlerden tañlaydı. Qız bala isimlerine aspan álemi, sulıw ańlar, hasıl taslar, qımbat hám qunlı tawarlar, názik hám siyrek ushırasatúǵın ósimlik atları hám t.b. paydalanıladı. Máselen, *Aygúl, Sholpan, Juldız, Totı, Marjan, Gáwhar, Altınay, Gúmis, Jipek, Maqpal, Shınar, Ráwshan* hám t.b.

Er balalardı at qoyıw bunnan kóre juwapkershilikli sanaladı. Er balanın atın kóbinese atası, awılдаǵı jası úlken adamlar, onıń biri bolmaǵanda balanın óz ákesi qoyadı.

Sonlıqtan ata-babalarımız balaǵa at qoyıwda belgili bir maqsetti názerde tutqan. Usı maqset balaǵa at tañlaw ushın joqarı motiv esaplanadı. Isimler adamlardı óz ara ajratıp kórsetiw wazıypasınan tısqarı, at beriwshiniń maqsetin de bildirip keledi. Isim hámme waqıt adamnıń ómiri, mádeniyatı hám tábiyatı menen tıǵız baylanıslı bolǵan. Sonlıqtan, biziń ata-babalarımız at qoyıwǵa úlken itibar bergen, olar isinniń qúdiretine isengen hám isim arqalı ózleriniń tilek hám ármanların bildirip otırǵan.

Adam atlarınıń semantıkası sol xalıqtıń tariyxı hám etnografıyası menen tıǵız baylanıslı. Sebebi, bul eki kategoriyada sol xalıqtıń ómiri hám turmısı, árman-tilekleri, dúnyaǵa kózqarasları óziniń sáwleleniwiniń tabadı.

Adam atların tañlawdı dáwirdeń hám jámiyetdeń ózi anıqlaydı. Waqıt ótiwi menen sociallıq hám tariyxıy waqıyalarınń tásirinde adam atlarınıń sisteması ózgeredi, yaǵnıy ayırımları gónerip, qollanıwdan shıǵıp qaladı, olardıń ornına jańaları payda boladı, al ayırımları dáwirden dáwirge ótedi hám aktual bolıp qaladı.

Qaraqalpaq xalqında adam atları tuwılǵan balanın hár qıylı jaǵdaylarına, tuwılǵan waqtına hám sol waqıttaǵı bolıp ótken waqıyalardı, ata-analar tuwralı maǵlıwmatlarǵa baylanıslı da qoyıladı. Bul jaǵdayda isim perzenttiń qanday waqıtta tuwılǵanın anıq kórsetip turadı. Usınday ózgesheliklerdi kórsetiwshi adam atları hápte kúnlerinen hám sanlıqlardan jasalǵan atlar kiredi.

«Juma» sózi menen baylanıslı atlar. Qaraqalpaq antroponimiyasında waqıt penen baylanıslı adam atlarınıń ayrıqsha bir toparın *Juma* komponenti qatnasqan adam atları quraydı. *Juma* sózi menen baylanıslı adam atlarınıń payda bolıwında islam dininiń tásiiri anıq bayqaladı. *Juma* kúni musulman xalıqlarınıń diniy túsiniǵinde ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan kúnderdeń biri sıpatında qabıl etilgen. Sonlıqtan bul kúni dúnyaǵa kelgen perzentke *Juma* sózi qatnasqan isimniń beriliwi balanın tuwılǵan waqtı menen isimniń semantikalıq mazmunı arasında tikkeley baylanis ornatqan.

Qaraqalpaqlarda usı dástúr tiykarında *Jumaaxmet, Jumabergen, Jumaǵalıy, Jumaǵul, Jumakeldi, Jumabay, Jumabek, Jumabiyke, Jumaxan, Jumaǵul, Jumajan, Jumambet, Jumatdin, Jumamurat, Jumanazar, Jumanıyaz* sıyaqlı antroponimler qalıplesken. Bul isimlerdiń morfemalıq qurılısında *Juma* komponenti tiykarǵı nominaciyalıq element bolıp, oǵan adam atlarında jıyı ushırasatúǵın *-axmet, -bergen, -ǵalıy, -bay, -bek, -biyke, -xan, -gúl, -jan, -din, -murat, -nazar, -niyaz* sıyaqlı komponentler jalǵanǵan. Demek, bul atlar bir tárepten balanın tuwılǵan waqtın bildirse, ekinshi tárepten ata-analardıń diniy túsiniǵi, perzentke baylanisli tilek-ármanları hám jaqsı niyetlerin de anlatadı.

Bul topardaǵı isimlerdiń semantikalıq ózgesheligine itibar berilse, olardıń ekinshi komponentleri de ayrıqsha mánige iye ekenligi kórinedi. Máselen, *Jumabergen* isminde perzenttiń ata-anaǵa berilgen sıy, yamasa *Juma* kúni tuwılǵan perzentke baylanisli quwanış túsiniǵi

sáwlelense, *Jumabay, Jumabek* sıyaqlı isimlerde *-bay, -bek* komponentleri er balaǵa baylanisli qádir-qımbat hám abıroy túsiniǵilerin kúsheytedi. Al *Jumaǵul, Jumabiyke, Jumaxan* sıyaqlı isimlerde *gúl, biyke, xan* komponentleri qız balanın sulıwlıǵın, mártebesin yamasa sociallıq qádiriyatların sáwlelendiriwge xızmet etedi.

Ayırım isimlerde waqıt faktori diniy túsiniǵikler menen tıǵız baylanisqan. Mısalı, *Jumatdin* ismindegi *-din* komponenti diniy mazmundı kúsheytip, islam dini menen baylanisli antroponimler qatarına jaqınlastıradı. *Jumanıyaz, Jumamurat, Jumanazar* sıyaqlı atlarda bolsa perzentke baylanisli ata-analardıń arziw-maqsetleri, jaqsı niyetleri hám keleshekke bolǵan úmitleri qosımsha semantikalıq máni retinde kórinedi.

Biraq búgingi qaraqalpaq antroponimiyasında bul modeldiń aktivligi birdey emes. Keltirilgen isimlerdiń derlik barlıǵı erterekte keń qollanılganı menen, házir olardıń kópshiligi passiv yamasa siyrek qollanıladı. Házirgi waqıtta *Jumabek, Jumaǵul* isimleriniń salıstırmalı túrde jıyı ushırasıwı bul modeldiń ayırım úlgilerde saqlanıp qalǵanın kórsetedi. Al *Jumaaxmet, Jumaǵalıy, Jumakeldi, Jumabiyke, Jumambet, Jumatdin, Jumamurat, Jumanazar, Jumanıyaz* sıyaqlı formaların siyreklesiwı dástúriy antroponimiyalıq qordıń zamanagóy adam atları esabınan ózgerip baratırǵanın anlatadı.

Bunnan kelip shıǵıp, *Juma* komponenti qatnasqan isimler qaraqalpaq xalqınıń isim qoyıw dástúrinde waqıt faktorınıń diniy-mádeniy faktorlar menen birge xızmet etkenin kórsetedi. Bul antroponimler xalıqtıń islam dinine baylanisli túsiniǵiklerin, juma künge berilgen húrmetin, sonday-aq, ata-analardıń perzentke degen jaqsı niyetlerin tillik formada saqlap qalǵan. Sonlıqtan *Juma* tiykarlı isimlerdi qaraqalpaq xalqınıń tariyxıy-mádeniy yaǵdın hám antroponimiyalıq dúnyaqarasın úyreniwde áhmiyetli dereklerdeń biri sıpatında bahalaw múmkin.

Sárshebi kúndi qaraqalpaqlar «sátli kún» dep esaplaydı. Barlıq jańa islerdi usı kúni islegendi maqul kóredi. Hápteniń úshinshi kúni yaǵnıy sársenbi kúni tuwılǵan perzentke tómendegishe isimler qoyılǵan. Máselen, *Sársenbay, Sársenbek, Sársenbiyke, Sársengúl*. Bul isimlerdiń derlik barlıǵı búgingi kúni siyrek ushırasadı.

Hápteniń piyshenbi kúni yaǵnıy tórtinshi kúni tuwılǵan perzentke *Piyshenbay, Biysenbay* isimleri qoyılǵan. Bul isimler erterekte jıyı qollanılıp, búgingi kúni ushıraspaydı.

Qaraqalpaq xalqında ekshenbi kúni bazar kúni depte júritiledi. Al, ayırım waqıtlarda awızeki sóylewde qala kúni dep qollanıladı. Sebebi, xalqımız erteden sawda-satıq hám diyqansılıq penen shuǵıllanǵan. Ózleriniń jetistirgen ónimlerin tek ǵana usı 7-kúni bazardı aparıp satqan. Sonlıqtan bazar kúni dep qollanılgan. Al, usı kúni dúnyaǵa kelgen perzentlerge «bazar» sózi tiykarındaǵı antroponim qollanılgan. Máselen, *Bazarbay, Bazarbek, Bazarbiybi, Bazarbiyke, Bazargúl, Bazarxan, Bazarımbet, Qalabay*. Bul isimlerdiń barlıǵınıń qoyılıwında bir liniya yaǵnıy bazar kúni tuwılǵan yamasa anasınıń tolǵaǵı bazarda júrgende tutıp qalǵan boladı. Ayırım waqıtlarda bolsa úyimiz balaǵa tolı bolsın yaǵnıy bazar bolsın degen tilekte qoyılǵan.

Qız balanın tuwılǵan waqtı menen baylanisli isimlerdiń ishinde jıl máwsimleri atlarınan jasalǵan isimler de ushırasadı. Máselen, báhárde tuwılǵan qızǵa *Gúlbáhár, Báhargúl, Báharay*, jazda tuwılsa, *Gúljaz, Gúljazıyra, Gúlmáhál, Jazıyra*. 1930-jılları qaraqalpaq antroponimiyasında rus kalendarındaǵı ay atamalarınan

jasalğan isimler kirip keldi. Mäselen, *Oktyabrına, Mayya, Marta* sıyaqlı isimler usı aylarda tuwılğan qızlarğa qoyılğan.

Musılmanlar ushın eń ullı bayramlardan biri esaplangan Qurban hayıt kúni tuwılğan qız balalarğa *Qurbangúl, Qurbanbiyke, Aytgúl, Aytbiyke, Qurbanay, Qurbanbiybi* isimleri berilgen.

Sanlıqlardan jasalğan isimler birinshi náwbette sol perzenttiń qandayda bir sol sangá qatnası tiykarında qoyıladı. Yaǵnıy ákesi ya atası sol jasqa shıqqan waqıtta tuwıladı. Mäselen, *Altıbay, Segizbay, Otızbay, Qırqbay, Eliwbay, Alpısbay, Jetpısbay, Seksenbay, Seksengúl, Toqsanbay, Júzbay, Júzmurat, Mınbay, Mıñjan, Mınnazar*. Bulardıń derlik barlıǵı ertekte aktiv qollanılp, búgingi kúni ayırımları jiıı ushırasadı.

Balanıń tuwılıwında júz bergen tábiyiy yamasa tariyxıy-socialıq qubılıslardı sáwlelendiriwshi isimler. Bunday isimler hawa rayı hám tábiyat kórinislerin bildiretuǵın boran, qar sıyaqlı sózlerdiń qatnasıwında jasaladı. Boranlı kúni tuwılğan balalarğa *Boranbay, Boranbiyke, Borangúl*, qar jawǵan kúni tuwılğan balalarğa *Qarjawbay, Qarjawbek, Qarlıbay, Qarlıbek, Qarlıgúl* isimleri qoyılğan.

«*Sapar*» sózi menen baylanıslı atlar. Bul atlar sapar ayında ya sapar waqtında tuwılğan balalarğa qoyıladı. Mäselen, *Sapar, Saparay, Saparbay, Saparbek, Saparbiybi, Saparbiyke, Sapargeldi, Sapargúl, Sapargúlayım, Saparjan, Saparmurat, Saparnazar, Saparniyaz, Saparxan, Saparimbet, Buxarbay, Buxarbek, Tashkentbay, Tashkengúl, Úrgenishbay*.

«*Tañ*» sózi tiykarında payda bolğan adam atları. Bul isimler tań atıp kiyatırğan waqıtta tuwılğanı ushın qoyılğan. Mäselen, *Tañabergen, Tañatar, Tañbay, Tañjarbay, Tañsulıw*.

Juwmaq. Izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq tilindegi waqıt penen baylanıslı adam atlarınıń xalıqtıń tariyxı, mádeniyatı, diniy túsiniqleri, úrp-ádetleri hám turmıs jaǵdayları menen tıǵız baylanısta qalıpleskenin kórsetti. Balaǵa at qoyıwda tuwılğan kún, máwsim, kún waqıtı, ayrıqsha tábiyiy qubılıslar, diniy bayramlar hám sanlıq kórsetkishler tiykarǵı motivler bolğan. Búgingi dáwirde ayırım dástúriy adam atlarınıń siyreklesiwı milliy antroponimiyalıq qordıń ózgerip baratırǵanın kórsetedi. Sonıń menen birge, qaraqalpaq xalıqtıń tariyxıy yadı, dúnyaǵa kózqarası hám milliy mádeniyatınıń áhmiyetli tillik deregi bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Алиев Г.Р. Лингвистические и экстралингвистические факторы в антропонимии (на материале тюркских языков: азербайджанского, узбекского, казахского, киргизского, татарского и башкирского): Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Алма-Ата: 1989.
2. Баскаков Н.А. Элемент GUL «роза, цветок» в составе каракалпакских имен. // Ономастика и норма. – Москва: “Наука”, 1976. –С. 138-143.
3. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: «Фан», 1965. –С. 27.
4. Гафуров А.Г. Имя и история /А.Г.Гафуров. – Москва: “Наука”, 1987.
5. Жанузаков Т.Ж. Лично-собственные имена в казахском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. / Т.Ж.Жанузаков. – Алма-Ата: 1969. –С. 28.
6. Жапаров Ш. Киргизская антропонимия: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Алма-Ата: 1989.
7. Никонов В.А. Женские имена в России XVIII века / В.А.Никонов // Этнография имен. – Москва: “Наука”, 1971. –С. 120-141; Никонов В.А. Имя и общество / В.А. Никонов. – Москва: “Наука”, 1974.
8. Садыхов З. Личные имена в азербайджанском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1975. – С.24.
9. Сайымбетов О.Т. Каракалпак тилиндеги меншикли адам атлары. -Нөкис: «Билим», 2000. 72- б.
10. Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы / Г.Ф.Саттаров. – Казан: Татар кит. нәшр., 1990. – 276 б.; Саттаров Г.Ф. Татарстан АССРның антропотопонимнары / Г.Ф.Саттаров. – Казан: КДУ нәшр. 1973. 297- б.
11. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В.Суперанская. – Москва: “Наука”, 1973.
- Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения: Учеб. пособие / А.Г.Шайхулов. – Уфа: Изд-во Баш. ГУ, 1983.